

ANNA TYCHMANOWICZ¹

Instytut Psychologii

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Studia Psychologica
UKSW

17(1) 2017 s. 5–22

DOI:10.21697/sp.2017.17.1.01

AGATA GOŹDZIEWICZ-ROSTANKOWSKA

Instytut Psychologii

Uniwersytet Gdański

BEATA ZARZYCKA

Instytut Psychologii

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ZWIĄZKI SPRAWCZOŚCI I WSPÓLNOTOWOŚCI Z WYBRANYMI MIARAMI RELIGIJNOŚCI U POLSKICH KATOLIKÓW

STRESZCZENIE

Sprawczość i wspólnotowość traktowane są jako dwa istotne aspekty ludzkiej egzystencji. Z jednej strony, człowiek realizuje własne cele (sprawczość), z drugiej natomiast – stanowi część pewnej społeczności i jest uczestnikiem relacji społecznych (wspólnotowość; Bakan, 1966; Gebauer, Paulhus, Neberich, 2013; Wojciszke, 2010). W literaturze podkreśla się związki sprawczości i wspólnotowości z wieloma aspektami osobowości, dobrostanu i funkcjonowania społecznego, a także zwraca się uwagę na ich rolę w kształtowaniu systemu wartości i przekonań religijnych.

Przedmiotem prezentowanych badań jest analiza zależności między sprawczością i wspólnotowością a wielowymiarowo ujętą religijnością u polskich katolików. Analizowano związki orientacji sprawczej i wspólnotowej z wymiarami religijności (zainteresowanie, przekonania, modlitwa, doświadczenie religijne, kult) oraz przekonaniami postkrytycznymi (ortodoksja, relatywizm, krytyka zewnętrzna, wtórna naiwność). Łącznie przebadano 308 osób (23% mężczyzn) w wieku od 18 do 27 lat ($M = 20,84$; $SD = 1,60$). W analizach uwzględniono dane uzyskane od 249 osób (katolików). W badaniach zastosowano *Skalę centralności religijności* Hubera (C-15), *Skalę przekonania postkrytycznych* Hutsebauta (PCBS) oraz *Skalę orientacji sprawczej i wspólnotowej* Wojciszke (*Kwestionariusz samoopisu* 30). Uzyskane wyniki wskazują na związki religijności przede wszystkim z orientacją wspólnotową, szczególnie w zakresie religijności rozumianej tradycyjnie. Rezultaty analizy skupień sugerują również pewne zależności między sprawczością a religijnością.

Słowa kluczowe: sprawczość, wspólnotowość, wymiary religijności, przekonania postkrytyczne

¹ Adres do korespondencji: anna.tychmanowicz@poczta.umcs.lublin.pl.

**THE RELATIONSHIPS BETWEEN AGENCY, COMMUNION AND THE SELECTED
RELIGIOSITY MEASURES IN POLISH CATHOLICS**

ABSTRACT

Agency and communion are two important aspects of human existence. On the one hand, an individual is the executor of their goals (agency); on the other hand, every human is also a member of the community and a participant in social relations (communion; Bakan, 1966; Gebauer, Paulhus, Neberich, 2013; Wojciszke, 2010). The literature emphasizes the relationships of agency and communion with many aspects of personality, well-being, social functioning and their role in the shaping of religious beliefs and value systems.

The goal of this study is to analyse the relationship between agency and communion and multidimensional religiosity among Polish Catholics. Among the problems analysed there were: the relationships of agentic and communal orientation with the dimensions of religiosity (Interest, Beliefs, Prayer, Religious Experience, Cult) and post-critical beliefs (Orthodoxy, Relativism, External Critique, Second Naiveté). A total of 308 individuals were studied (23% men) aged from 18 to 27 ($M = 20.84$, $SD = 1.60$). However, for the analyses data from 249 participants (Catholics) were collected. The study used the *Centrality of Religiosity Scale* by Huber, *Post-Critical Belief Scale* by Hutsebaut and the *Scale of Agency and Communion* by Wojciszke (*Self-description Questionnaire 30*). Above all, the results obtained indicate a positive relationship between the community orientation and traditional religiosity. The results of cluster analysis also suggest that there are relationships between agency and religiosity.

Keywords: agency and communion, centrality of religiosity, post-critical beliefs, Polish Catholics

Poszukiwanie związków między osobowością jednostki a jej religijnością stanowi tradycyjnie podejmowaną tematykę w psychologii religii (np. Allport, 1988; Bakan, 1966). W dotychczasowych analizach próbowano określić konstelację właściwości osobowościowych, które łączą się z określonym nasileniem religijności (Saroglou, 2010). W licznych prowadzonych badaniach podkreśla się użyteczność ujmowania osobowości w kategoriach dwóch niezależnych wymiarów (por. np. Gebauer, Paulhus i in., 2013; Hermans, Hermans-Jansen, 2000). Tym dwóm wymiarom nadawane są różne nazwy (Gebauer, Paulhus i in., 2013). Do określeń mających najszersze znaczenie należą sprawczość i wspólnotowość (Bakan, 1966). Poszukiwania w zakresie uniwersalnych powiązań między wskazanymi wymiarami a religijnością były prowadzone przez Bakana (1966). Gebauer, Paulhus i in. (2013) podkreślają natomiast, że kontekst kulturowy może moderować zależność między sprawczością i wspólnotowością a religijnością. Według tych autorów tendencja osób wspólnotowych do przystosowania się do otaczającej kultury skutkuje byciem bardziej religijnym w kulturach religijnych i mniej religijnym w kulturach niereligijnych. Z kolei jednostki sprawcze dążą do odróżniania się od otaczającej kultury, czego efektem jest większa religijność

tych osób w kulturach niereligijnych i mniejsza – w religijnych. W wielu badaniach (np. Beck, Miller, 2000; Gebauer, Paulhus i in., 2013; Gebauer, Wagner i in., 2013; Trapnell, Paulhus, 2012) religijność była ujmowana za pomocą różnych miar zaangażowania religijnego. Zasadne więc jest prowadzenie dalszych poszukiwań w tym obszarze przy jednoczesnym szerszym ujmowaniu zjawiska religijności. Dlatego koncentrując się na danych zebranych w kulturze polskiej, w której dominuje tradycja katolicka, próbowano znaleźć odpowiedź na pytanie, jaka jest zależność między sprawczością i wspólnotowością a religijnością zdefiniowaną wielowymiarowo, zarówno w sposób tradycyjny, jak też w kontekście procesów sekularyzacyjnych.

Sprawczość i wspólnotowość jako dwa podstawowe wymiary osobowości

W psychologii podkreśla się pewien dualizm ludzkiej osobowości, dotyczący z jednej strony koncentrowania się na indywidualnych potrzebach, z drugiej zaś na uczestnictwie w życiu społecznym (por. np. Gebauer, Paulhus i in., 2013; Hermans, Hermans-Jansen, 2000). W różnych tradycjach badawczych owe dwa podstawowe wymiary zyskały inne określenia oraz nieco odmienne charakterystyki (Gebauer, Paulhus i in., 2013). Można tutaj wymienić np. potrzebę władzy i intymności McAdamsa (1985), Ja niezależne i Ja współzależne Markus i Kitayamy (1991), męskość i kobiecość Bem (1974), plastyczność i stabilność DeYounga (2006) oraz dynamizm i społeczną odpowiedniość Sauciera (2009; por. też Adler, 1924/2007; Hermans, Hermans-Jansen, 2000; Nuttin, 1968). Chociaż wymienione podejścia kładą nacisk na nieco inne aspekty, to zgodnie przyjmują, że osoba jest zarówno jednostką autonomiczną, jak też uczestnikiem większej całości (Hermans, Hermans-Jansen, 2000; por. też Gebauer, Paulhus i in., 2013). Terminy *sprawczość* i *wspólnotowość* jako pierwszy zaproponował Bakan (1966). Prowadził on również najbardziej pogłębione rozważania nad tym zagadnieniem. Koncepcję Bakana (1966) rozwijała Helgeson (1994, 2003), traktując sprawczość i wspólnotowość jako dwie szeroko rozumiane cechy osobowości (por. Wojciszke, Szlendak, 2010).

Wojciszke i Szlendak (2010) podkreślają, że wyniki wielu badań prowadzą do wniosków, że u podstaw spostrzegania siebie i innych znajdują się dwa niezależne wymiary – kompetencja i ciepło. Pierwszy dotyczy sprawności, skuteczności w realizowaniu własnych celów. Drugi opisuje społeczne i moralne funkcjonowanie człowieka i jego nastawienie na innych ludzi (por. Fiske, Cuddy, Glick, 2007; Wojciszke, 2005, 2010). Sprawczość i wspólnotowość rozumiane są jako wymiary niezależne i niezakładające przeciwstawności, tzn. bycie osobą sprawczą nie determinuje tego, czy jest się lub nie jest osobą wspólnotową (Bakan, 1966; Helgeson, 2003; Wojciszke, 2010; Wojciszke, Szlendak, 2010). Obydwa wymiary mogą przyjmować postać umiarkowaną lub niepomiarowaną, czyli krańcową (Wojciszke, Szlendak, 2010).

W zakresie spostrzegania siebie sprawczość i wspólnotowość pomagają uporządkować cechy osobowości (Wiggins, 1979), wartości społeczne (Trapnell, Paulhus, 2012), problemy interpersonalne (Horowitz, Rosenberg, Baer, Ureno, Villasenor, 1988) oraz strategie samowzmocnienia (*self-enhancement strategies*; Campbell, Rudich, Sedikides, 2002; por. Gebauer, Paulhus i in., 2013). W dotychczasowych badaniach koncentrowano się na związkach sprawczości i wspólnotowości z wieloma aspektami osobowości, dobrostanu i funkcjonowania społecznego, w tym z wartościami i przekonaniami religijnymi (np. Farias, Lalljee, 2006).

Wielowymiarowe ujęcia religijności

Pełna charakterystyka religijności jednostek lub grup uwzględnia, poza przekonaniami, także zachowania, uczucia, przeżycia religijne oraz doświadczenia religijne (Głaz, 2016; Oman, 2013). Wielowymiarowe ujęcia religijności pozwalają na uchwycenie złożoności oraz dynamiki tego zjawiska (Oman, 2013).

Jednym z popularnych wielowymiarowych modeli religijności jest propozycja Hubera (2003). W swoim modelu autor ten dokonał syntezy dwóch perspektyw rozumienia religijności: dominującego w psychologii podejścia Allporta (Allport, Ross, 1967) oraz wiodącego na gruncie socjologii ujęcia Glocka i Starka (1965; zob. też: Stark, Glock, 1970) w odniesieniu do koncepcji konstruktów osobistych Kelly'ego (1955). Allport (Allport, Ross, 1967) koncentrował się na motywacyjnym aspekcie religijności. Wyodrębnił on dwa rodzaje motywacji religijnej: orientację wewnętrzną oraz zewnętrzną. Orientacja wewnętrzna wskazuje, że religijność jest wartością centralną i autonomiczną, buduje stabilny układ motywacyjny, co w znacznej mierze wyznacza obraz siebie, przeżycia i zachowania jednostki. Orientacja zewnętrzna natomiast określa religijność nieautonomiczną, zależną od innych czynników, opartą na motywach pozareligijnych (Allport, Ross, 1967).

Komplementarne do wskazanego ujęcie religijności proponują Glock i Stark (1965; Stark, Glock, 1970). Autorzy koncentrują się na strukturze religijności uformowanej przez następujące wymiary: intelektualny, ideologiczny, praktyki religijne, doświadczenie religijne oraz wymiar konsekwencyjny. Wymiar intelektualny dotyczy wiedzy na temat podstawowych dogmatów wiary, jej tradycji i obrzędów. Wymiar ideologiczny (przekonania religijne) dotyczy światopoglądu teologicznego oraz stopnia akceptacji dogmatów religijnych. Praktyki religijne obejmują modlitwę (rozumianą jako praktyki prywatne, spontaniczne, niesformalizowane akty religijne i kontemplację) oraz kult (praktyki religijne o charakterze sformalizowanym i publicznym). Doświadczenie religijne dotyczy uczuć, przeżyć i doznań nabytych przez osobiste doświadczenia z rzeczywistością transcendentną. Wymiar konsekwencyjny traktowany jest jako autonomiczny wobec podstawowej struktury religijności i stanowi miarę jej skutków w codziennym funkcjonowaniu jednostki (Zarzycka, 2007, 2011).

Model Hubera (2003) integruje motywacyjne ujęcie religijności Allporta oraz strukturalne (treściowe) podejście Glocka i Starka w kategoriach systemu osobistych konstruktów religijnych. Huber (2003) opisuje funkcjonowanie konstruktów religijnych, stosując metaforę religijnych okularów, przez które człowiek postrzega rzeczywistość oraz własne doświadczenia. Siła i kierunek przeżyć i zachowań są wyznaczone przez częstość zakładania „religijnych okularów”, a także przez ich barwy i odcienie. W modelu tym system konstruktów religijnych może zajmować pozycję nadrzędną, co odpowiada wewnętrznej orientacji religijnej, lub podporządkowaną, stanowiącą odpowiednik zewnętrznej orientacji religijnej. Poza centralnością istotnym aspektem religijnego systemu konstruktów jest aspekt treściowy (Zarzycka, Tychmanowicz, 2015). Operacjonalizację modelu religijności Hubera (2003) stanowi *Skala centralności religijności* (C-15; Zarzycka, 2007).

O ile model Hubera ujmuje motywacyjny i strukturalny aspekt religijności, o tyle Wulff (1991/1999) zwraca uwagę na wymiar poznawczy – sposób myślenia o religii. Koncepcja Wulffa uwzględnia obserwowane współcześnie zmiany w obszarze religijności, a przede wszystkim zjawisko sekularyzacji i różnorodność potencjalnych podejść do religii (Bartczuk, Wiechetek, Zarzycka, 2011; Bartczuk, Zarzycka, Wiechetek, 2013; por. Duriez, Fontaine, Hutsebaut, 2000). Zgodnie z ujęciem Wulffa (1991/1999), postawy względem religii można ułożyć w przestrzeni dwuwymiarowej. Wymiar wertykalny odzwierciedla stopień akceptacji istnienia rzeczywistości transcendentnej, a więc tego, czy i w jakim stopniu ludzie wierzą w Boga. Wymiar horyzontalny dotyczy sposobu rozumienia treści religijnych na kontinuum od interpretacji literalnej do symbolicznej (Wulff, 1991/1999; por. Bartczuk i in., 2011; Bartczuk i in., 2013). Po skrzyżowaniu obu wymiarów otrzymujemy ćwiartki ukazujące możliwe sposoby myślenia o religii: literalną afirmację, literalne zaprzeczenie, symboliczne zaprzeczenie oraz symboliczną afirmację. Literalna afirmacja oznacza akceptację istnienia rzeczywistości transcendentnej, przy dosłownej interpretacji treści religijnych. Literalne zaprzeczenie odzwierciedla negację realności przedmiotu religii, który jest rozumiany dosłownie. Odrzucenie istnienia rzeczywistości transcendentnej z równoczesną symboliczną interpretacją treści religijnych charakteryzuje postawę określaną jako symboliczne zaprzeczenie. Symboliczna afirmacja odzwierciedla akceptację istnienia rzeczywistości transcendentnej wraz z poszukiwaniem symbolicznego znaczenia twierdzeń religijnych. (Bartczuk, Wiechetek i in., 2011; Bartczuk, Zarzycka i in., 2013).

Model Wulffa stanowił podstawę konstrukcji narzędzia do pomiaru sposobów myślenia o religii – *Skali przekonań postkrytycznych* (PCBS) autorstwa Hutsebauta (1996). Wyodrębniono jej następujące podskale, odpowiadające poszczególnym ćwiartkom z modelu Wulffa: ortodoksję (literalna afirmacja), krytykę zewnętrzną (literalne zaprzeczenie), relatywizm (symboliczne zaprzeczenie) oraz wtórną naiwność (symboliczna afirmacja; Fontaine, Duriez, Luyten, Hutsebaut, 2003).

Przedstawione koncepcje religijności oraz oparte na nich narzędzia pozwalają na uchwycenie zarówno religijności rozumianej tradycyjnie (centralność), jak i będącej efektem procesów sekularyzacyjnych (przekonania postkrytyczne). Takie wieloaspektowe ujęcie religijności wydaje się zasadne szczególnie w odniesieniu do polskiego katolicyzmu, który z jednej strony ma charakter tradycyjny, z drugiej zaś podlega procesom sekularyzacyjnym (Mariański, 2011; Szawiel, 2007; Zarzycka, 2009). W badaniu religijności należy zatem uwzględniać zarówno tradycyjne, jak i nowe formy religijności, powstające w wyniku zmian społeczno-kulturowych (Mariański, 2011).

Religijność w znacznej mierze jest związana z funkcjonowaniem osobowościowym, wyznacza perspektywę postrzegania siebie i innych, interpretowania zdarzeń, pełni funkcję motywacyjną i sensotwórczą (np. Krok, 2009; Pargament, Mahoney, Exline, Jones, Shafranske, 2013). Z drugiej strony, religijność jest zależna od kontekstu kulturowego i społecznego (np. Geertz, 1993). Interesujące zatem może być zbadanie związków religijności ze zmiennymi osobowościowymi wyznaczającymi postrzeganie siebie i innych – sprawczością i wspólnotowością.

Sprawczość i wspólnotowość jako czynniki warunkujące religijność

Rozważania na temat związków sprawczości i wspólnotowości z religijnością warto rozpocząć od analizy klasycznej pracy Bakana (1966). Według tego autora światopogląd religijny jest kompatybilny ze wspólnotowością, co wynika z umożliwienia przez nią ekspresji religijności, np. poprzez nakazy religijne. Jednocześnie Bakan (1966) twierdzi, że nie ma uzasadnienia dla związków między sprawczością a religijnością. Materiał empiryczny na podstawie powyższych hipotez nie jest zbyt bogaty (por. Gebauer, Paulhus i in., 2013). W pracy Trapnella i Paulhusa (2012) przedstawione są wyniki trzech badań, które nawiązują do tez Bakana (1966; por. Gebauer, Paulhus i in., 2013). W badaniu pierwszym dokonano analizy celów życiowych studentów college'u. W wyniku tej analizy wyłoniono dwa czynniki: sprawczy i wspólnotowy, z tym drugim silnie łączyły się zaangażowanie religijne i dostosowanie się do wymagań religijnych. Drugie badanie zmierzało do analizy celów życiowych studentów amerykańskich. Ponownie uzyskano silne wysycenie czynnika wspólnotowego celami religijnymi. Badanie trzecie dotyczyło znaczenia wartości sprawczych i wspólnotowych. Również to badanie wykazało, że amerykańscy studenci z silniejszą tożsamością religijną preferowali wartości wspólnotowe. Pośrednich danych potwierdzających współwystępowanie religijności z tendencją wspólnotową dostarczają badania Saroglou (2010). Dokonał on metaanalizy wyników badań pochodzących z 71 prób. Z religijnością wiążą się najsilniej dodatnio ugodowość i sumienność, ekstrawersja i otwartość na doświadczenie nie łączą się natomiast w zasadzie z religijnością (por. Paulhus, John, 1998; Saucier, 2009). Wyniki te są zgodne z tezą Bakana (1966, por. także Gebauer, Paulhus i in., 2013), zgodnie z którą religijność współwystępuje ze wspólnotowością.

Zmienne religijne w kontekście sprawczości i wspólnotowości wzięto również pod uwagę w badaniach Becka i Millera (2000). Badaczy interesowała możliwość przewidywania sądów religijnych² na podstawie religijności zewnętrznej i wewnętrznej w ujęciu Allporta (1988) oraz sprawczości i wspólnotowości. Okazuje się, że takie motywy jak sprawczość i wspólnotowość (bardziej niż motywacja religijna) pozwalają przewidywać brak tolerancji i krytycyzm u osób religijnych.

Religijność może być również traktowana jako moderator związku sprawczości i wspólnotowości z innymi zmiennymi. Takie podejście przyjęli Gebauer, Wagner i in. (2013), którzy analizowali związek sprawczości i wspólnotowości z samooceną. W oparciu o teorię Jamesa (1907/1970) założyli oni, że sprawczość wiąże się dodatkowo z samooceną wówczas, gdy jest ona centralna dla Ja (tzn. gdy atrybuty sprawcze są ważne dla jednostki). Analogicznie dzieje się, gdy dla Ja centralna jest wspólnotowość (istotne dla jednostki są atrybuty wspólnotowe) – wówczas właśnie wspólnotowość wiąże się z wysoką samooceną. Stwierdzono również, że do uwarunkowań wysokiej centralności wymiaru sprawczego dla Ja należą: wysoki poziom kulturowej sprawczości, niska religijność osobista, płeć męska i młodszy wiek. Czynnikiem sprawiającym, że to wspólnotowość jest centralna dla Ja, są natomiast: wysoki poziom kulturowej wspólnotowości, wysoka religijność, płeć żeńska i starszy wiek. Podsumowując: zarówno osoby sprawcze, jak i wspólnotowe mogą mieć wysoką samoocenę, czy tak natomiast będzie, zależy od tego, która kategoria (sprawcza czy wspólnotowa) jest centralna dla Ja.

Jednakże Gebauer, Paulhus i in. (2013) w swoich analizach sugerują, że związki między sprawczością/wspólnotowością a religijnością są dużo bardziej złożone i w znacznej mierze uwarunkowane kulturowo. W kulturach religijnych, takich jak np. Turcja czy Polska, zauważa się pozytywne związki religijności ze wspólnotowością. Z kolei w kulturach niereligijnych, np. w Szwecji lub Niemczech, ujawniają się słabe lub negatywne związki religijności ze wspólnotowością i pozytywne związki religijności ze sprawczością. Zależności te są wyjaśniane charakterystycznym dla wspólnotowości przyjmowaniem wartości i wierzeń danej kultury, co oznacza, że jednostki wspólnotowe będą dążyły do bycia bardziej religijnymi w kulturach ceniących religijność i mniej religijnymi w społecznościach mniej religijnych. Z kolei jedną z cech sprawczości jest wyróżnianie się, co może się wyrażać w przyjmowaniu innych wartości i wierzeń niż charakterystyczne dla danej kultury. Oznacza to mniejszą religijność jednostek sprawczych w kulturach religijnych i większą w niereligijnych. Badania prowadzone przez wspomnianych wyżej autorów potwierdziły te założenia. Uzyskano więc wyniki zgodne z tradycyjnym ujęciem Bakana (1966) w kulturach religijnych, w kulturach niereligijnych natomiast – niezgodne. Można więc stwierdzić, że osoby

² Skłonność do wydawania sądów dotyczących natury zaangażowania religijnego lub zasad moralnych innej osoby w oparciu o krótki okres obserwacji.

o orientacji wspólnotowej są religijnymi konformistami, a osoby o orientacji sprawczej – religijnymi oponentami (Gebauer, Paulhus i in., 2013).

W opisywanych badaniach religijność była ujmowana jako: zewnętrzna i wewnętrzna orientacja religijna (Beck, Miller, 2000), osobista ważność przekonań religijnych (Gebauer, Wagner i in., 2013), religijne cele życiowe (Trapnell, Paulhus, 2012), ważność przekonań religijnych lub ogólna religijność (Gebauer, Paulhus i in., 2013). W obecnych badaniach postanowiono ukazać wielowymiarowy model religijności i związki poszczególnych wymiarów ze sprawczością i wspólnotowością. Uwzględniono zarówno tradycyjne aspekty religijności, czyli przekonania i praktyki religijne, jak też współczesne formy wierzenia, podlegające procesom sekularyzacyjnym. Sprawdzone zostanie, w jaki sposób sprawczość i wspólnotowość wiążą się z poszczególnymi wymiarami religijności w grupie polskich katolików, a więc w kraju, w którym religia katolicka jest dominującą formą wyznania. Sformułowano następujące pytania badawcze:

1. Czy istnieją istotne związki między sprawczością i wspólnotowością a wymiarami tradycyjnie zdefiniowanej religijności (zainteresowanie, przekonania, modlitwa, kult i doświadczenie religijne) u polskich katolików?
2. Czy istnieją istotne związki między sprawczością i wspólnotowością a przekonaniami postkrytycznymi u polskich katolików?

Wyniki dotychczasowych badań sugerują, że w kulturach religijnych występuje dodatnia korelacja między religijnością a wspólnotowością. Oczekiwano zatem, że w kontekście polskiego katolicyzmu to wspólnotowość (a nie sprawczość) będzie sprzyjała religijności. Oczekiwanie to wyrażają następujące hipotezy:

Hipoteza 1: Wysoka wspólnotowość współwystępuje z wysokim poziomem tradycyjnie zdefiniowanej religijności, mierzonej za pomocą następujących wymiarów: zainteresowania, przekonań, kultu, modlitwy i doświadczenia.

Hipoteza 2: Wspólnotowość koreluje dodatnio z postawami opisującymi afirmację transcendencji: literalną (ortodoksja) i symboliczną (wtórna naiwność) oraz ujemnie z postawami opisującymi odrzucenie transcendencji: literalną (krytyka zewnętrzna) i symboliczną (relatywizm).

Hipoteza 3. Sprawczość koreluje dodatnio z postawami opisującymi odrzucenie transcendencji (krytyka zewnętrzna i relatywizm).

METODA

Osoby badane

W badaniach uczestniczyło 308 osób (77% kobiet) w wieku od 18 do 27 lat ($M = 20,84$; $SD = 1,60$). Przeważającą większość stanowili katolicy – 249 osób (80,80%). Sześć osób zadeklarowało przynależność do innych wyznań chrześcijańskich: greckokatolickiego ($N = 3$), prawosławnego ($N = 1$) i protestanckiego ($N = 2$), a 16 – do innych tradycji religijnych. Trzydzieści siedem osób zadeklarowało się jako niewierzący. Z uwagi na nieliczność oraz niehomogeniczność

grupy osób niebędących katolikami w dalszych analizach uwzględniono jedynie wyniki osób wyznających katolicyzm ($N = 249$).

Procedura badawcza

Badania zostały przeprowadzone grupowo w 2012 roku. Badani zostali poinformowani o naukowym charakterze badań, anonimowości oraz dobrowolności uczestnictwa.

Narzędzia

Zastosowano następujące narzędzia badawcze: *Skalę centralności religijności* (C-15) autorstwa Hubera w polskiej adaptacji Zarzyckiej (2011), *Skalę przekonań postkrytycznych* Hutsebauta w polskiej adaptacji Bartczuka i in. (2013) oraz *Skalę orientacji sprawczej i wspólnotowej* (Wojciszke, 2010; Wojciszke, Szlendak, 2010).

Skala C-15 ($\alpha = 0,95$) mierzy ogólny poziom centralności religijności (pozytywne znaczeń religijnych w systemie konstruktów osobistych) oraz pięć jej wymiarów: zainteresowanie problematyką religijną ($\alpha = 0,81$) – poszukiwanie informacji na tematy religijne; przekonania religijne ($\alpha = 0,92$) – stopień akceptacji istnienia rzeczywistości transcendentnej; modlitwa ($\alpha = 0,91$) – częstość i ważność osobistego kontaktu z rzeczywistością transcendentną; doświadczenie religijne ($\alpha = 0,90$) – poczucie Bożej obecności i interwencji w życiu jednostki oraz kult ($\alpha = 0,86$) – częstość uczestnictwa w nabożeństwach i ważność społecznego zakorzenienia religijności (Zarzycka, 2007, 2011).

Skala przekonań postkrytycznych jest skalą służącą do pomiaru czterech, opisanych przez Wulffa (1991/1999), postaw wobec religii: ortodoksji ($\alpha = 0,83$) będącej miarą literalnej afirmacji, krytyki zewnętrznej ($\alpha = 0,87$) stanowiącej miarę literalnego zaprzeczenia; relatywizmu ($\alpha = 0,72$) będącego miarą symbolicznego zaprzeczenia i wtórnej naiwności ($\alpha = 0,82$) jako miary symbolicznej afirmacji³.

Skala orientacji sprawczej i wspólnotowej Wojciszke (2010; Wojciszke, Szlendak, 2010) mierzy sprawczość ($\alpha = 0,89$), czyli koncentrację jednostki na sobie i własnych, indywidualnych celach, oraz wspólnotowość ($\alpha = 0,92$), oznaczającą koncentrację na innych ludziach i relacjach społecznych.

WYNIKI

Zależności między sprawczością i wspólnotowością a religijnością ustalono za pomocą analizy korelacji i analizy wariancji. Analiza korelacji wykazała, że wspólnotowość koreluje dodatnio z ortodoksją, centralnością religijności i jej pięcioma wymiarami (zainteresowanie, przekonania, modlitwa, kult i doświadczenie). Nie ujawniono natomiast istotnych związków między sprawczością a badanymi wymiarami religijności (tabela 1).

³ Model Wulffa (1991/1999) przedstawiono w części teoretycznej niniejszego artykułu.

Tabela 1

Korelacje między sprawczością, wspólnotowością, wymiarami centralności religijności i przekonaniami postkrytycznymi u katolików ($N = 249$)

Zmienna	ORT	KZ	REL	WN	ZAIN	PRZEK	MODL	DOŚW	KULT	CENT
WSP	0,23***	-0,15 ⁺	-0,04	0,11	0,16 ⁺	0,14 ⁺	0,28***	0,19**	0,23***	0,23***
SPR	0,06	-0,02	0,05	-0,03	-0,07	-0,06	0,02	0,08	0,05	0,01

Adnotacja: ORT – ortodoksja, KZ – krytyka zewnętrzna, REL – relatywizm, WN – wtórna naiwność, ZAIN – zainteresowanie, PRZEK – przekonania, MODL – modlitwa, DOŚW – doświadczenie, CENT – centralność, WSP – wspólnotowość, SPR – sprawczość.

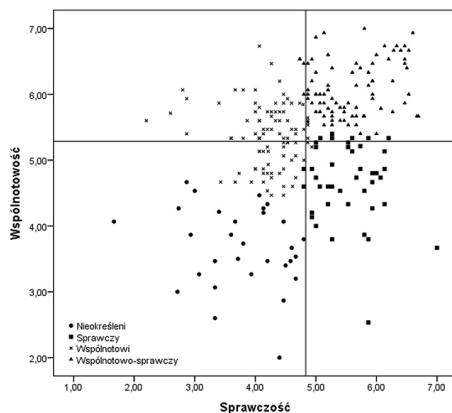
* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Następnie za pomocą analizy skupień metodą k -średnich wyodrębniono cztery grupy różniące się wynikami w sprawczości i wspólnotowości:

- Nieokreśleni ($n = 30$) – osoby, które uzyskały niskie wyniki we wspólnotowości ($M = 3,67$; $SD = 0,61$) i sprawczości ($M = 3,77$; $SD = 0,76$);
- Sprawczy ($n = 42$) – osoby z niskimi wynikami we wspólnotowości ($M = 4,47$; $SD = 0,59$) oraz wysokimi w sprawczości ($M = 5,53$; $SD = 0,48$);
- Wspólnotowi ($n = 94$) – osoby z wysokimi wynikami we wspólnotowości ($M = 5,38$; $SD = 0,47$) i niskimi w sprawczości ($M = 4,21$; $SD = 0,50$);
- Wspólnotowo-sprawczy ($n = 83$) – osoby z wysokimi wynikami we wspólnotowości ($M = 6,09$; $SD = 0,41$) i sprawczości ($M = 5,57$; $SD = 0,56$).

Średnie uzyskane w podskalach sprawczości i wspólnotowości w wyodrębnionych grupach przedstawiono na rysunku 1.

Za pomocą jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA ustalono różnice między wyodrębnionymi grupami w zakresie wymiarów centralności religijności i przekonań postkrytycznych. Uzyskane rezultaty przedstawiono w tabeli 2.

Rysunek 1. Wyniki w podskalach sprawczości i wspólnotowości w wyodrębnionych grupach.

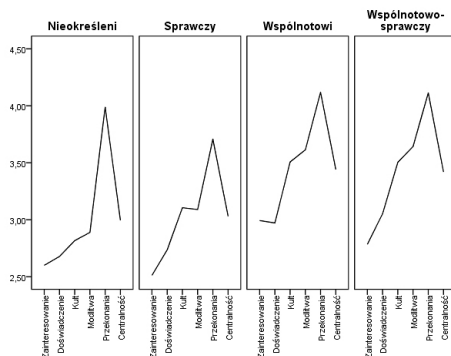
Tabela 2

Rezultaty analizy wariancji (ANOVA). Statystyki opisowe i różnice międzygrupowe w wymiarach centralności religijności i przekonaniach postkrytycznych

Zmienna	Nieokreśleni		Sprawczy		Wspólnotowi		Wspólnotowo-sprawczy		ANOVA		Post hoc Test Tuckeya
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	F	p	
Ortodoksja	3,40	1,19	3,38	1,34	3,86	1,00	3,94	1,13	3,45	0,017	WS > S
Krytyka zewnętrzna	3,87	1,21	3,18	1,35	3,22	1,19	3,25	1,10	2,51	0,059	WS < N
Relatywizm	4,26	0,88	4,21	1,26	4,11	0,88	4,28	0,93	0,54	0,658	
Wtórna naukowość	4,59	1,01	4,68	1,39	4,91	0,94	4,85	1,16	0,88	0,454	
Zainteresowanie	2,60	1,03	2,50	0,93	2,99	0,99	2,78	0,92	3,07	0,029	W > S
Przekonania	3,99	1,00	3,69	1,39	4,12	0,91	4,11	0,96	1,94	0,124	
Modlitwa	2,89	1,18	3,09	1,31	3,61	1,08	3,62	1,08	5,15	0,002	N < W S < W S < WS
Doświadczenie	2,68	1,04	2,74	1,10	2,97	1,00	3,05	1,06	1,49	0,216	
Kult	2,82	1,14	3,10	1,24	3,51	1,06	3,49	1,12	4,00	0,008	N < W N < WS
Centralność	2,99	0,89	3,02	1,07	3,44	0,80	3,40	0,90	3,71	0,012	W > S

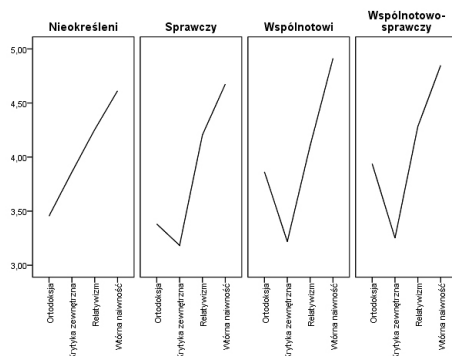
Adnotacja. N – Nieokreśleni, S – Sprawczy, W – Wspólnotowi, WS – Wspólnotowo-sprawczy.

ANOVA wykazała istotne różnice międzygrupowe w zakresie ortodoksji, krytyki zewnętrznej, centralności i trzech jej wymiarów: zainteresowania, modlitwy i kultu. Osoby wspólnotowe uzyskały wyższe wyniki od sprawczych w wymiarze centralności. Wspólnotowi są również bardziej od sprawczych zainteresowani problematyką religijną. Osoby wspólnotowe i wspólnotowo-sprawcze, w porównaniu do nieokreślonych, uzyskały istotnie wyższe wyniki w podskalach modlitwy i kultu. Wspólnotowi i wspólnotowo-sprawczy cechują się także wyższą częstością modlitwy niż sprawczy. Na rysunku 2 przedstawiono wyniki średnie w wymiarach centralności uzyskane w wyodrębnionych grupach.

Rysunek 2. Graficzna prezentacja wyników w C-15 w wyodrębnionych grupach.

Osoby wspólnotowo-sprawcze uzyskały istotnie wyższe od sprawczych wyniki w ortodoksji oraz wyniki istotnie niższe od nieokreślonych w odrzucaniu literalnie rozumianej transcendencji (krytyka zewnętrzna). Na rysunku 3 graficznie przedstawiono średnie w podskalach *Skali przekonań postkrytycznych* uzyskane w wyodrębnionych grupach.

Rysunek 3. Graficzna prezentacja wyników w Skali przekonań postkrytycznych w wyodrębnionych grupach.

Rezultaty przeprowadzonych badań ujawniły związki religijności przede wszystkim z orientacją wspólnotową, zarówno na poziomie analiz korelacyjnych, jak i analizy skupień.

DYSKUSJA

Prezentowane badania zmierzały do ustalenia związków między sprawczością i wspólnotowością a miarami religijności – zainteresowaniem, przekonaniem, modlitwą, kultem, doświadczeniem religijnym i przekonaniem postkrytycznymi. Testowane hipotezy zawierały przewidywania o dodatnich związkach wspólnotowości z centralnością religijności oraz akceptowaniem transcendencji, zarówno w ujęciu literalnym, jak i symbolicznym (co odpowiada wymiarom ortodoksji oraz wtórnej naiwności). Hipotezy te zostały potwierdzone. Wspólnotowość wiąże się dodatnio z tradycyjnymi wskaźnikami religijności i ortodoksją oraz ujemnie z krytyką zewnętrzną. Przewidywano również dodatnie związki sprawczości z miarami odrzucania transcendencji – literalnym zaprzeczeniem (krytyka zewnętrzna) i symbolicznym zaprzeczeniem (relatywizm). Uzyskane zależności okazały się niezgodne z przewidywaniem. Związki analizowanych wymiarów religijności ze sprawczością okazały się nieistotne. Uzyskane wyniki są zgodne z sugestiami Bakana (1966) oraz Fariasa i Lalljee’ego (2006), dotyczącymi związków religijności przede wszystkim z wymiarem wspólnotowości, a także z rezultatami większości dotychczas prowadzonych badań (Beck, Miller, 2000; Gebauer, Paulhus i in., 2013; Saroglou, 2010; Trapnell, Paulhus, 2012). Centralność religijności jest miarą tradycyjnej religijności osadzonej na przekonaniach i praktykach religijnych, a ortodoksja – miarą wierzenia literalnego. Wspólnotowość okazuje się mieć zatem związek przede wszystkim z tak rozumianą religijnością. Specyfika polskiego kontekstu kulturowego dostarcza wyjaśnienia tych zależności. Wyniki badań Gebauera, Paulhusa i in. (2013) wskazują, że dla kultur określanых jako religijne (do których należy Polska) charakterystyczne są dodatnie związki religijności ze wspólnotowością.

Ponieważ orientacje sprawcza i wspólnotowa są kategoriami niezależnymi (por. Bakan, 1966; Helgeson, 2003; Wojciszke, 2010; Wojciszke, Szlendak, 2010), wyodrębniono grupy różniące się nasileniem sprawczości i wspólnotowości. Ze względu na współwystępowanie w danej grupie podobnego nasilenia (wysokiego lub niskiego) obu analizowanych orientacji społecznych, spośród wyodrębnionych grup na szczególną uwagę zasługują dwie: nieokreśleni (niska sprawczość i niska wspólnotowość) oraz wspólnotowo-sprawczy (wysoka wspólnotowość i wysoka sprawczość).

U nieokreślonych (niska zarówno sprawczość, jak i wspólnotowość) sposoby myślenia o religii charakteryzują się w największym stopniu symboliczną afirmacją przedmiotu religijnego, a w najmniejszym – ujęciem literalnym (dosłownym). W zakresie tradycyjnie ujętej religijności (centralność) najsilniejsze jest w tej

grupie przekonanie o istnieniu rzeczywistości transcendentnej, a stosunkowo mniejsza (w porównaniu do osób wspólnotowych i wspólnotowo-sprawczych) częstość modlitwy osobistej (por. Sampson, 2000). Nieokreślonych cechuje najsłabsze społeczne zakorzenienie religijności i uczestnictwo w nabożeństwach. Zatem członkowie tej grupy przyjmują istnienie transcendencji, zarazem jednak wydają się charakteryzować małym zaangażowaniem w budowanie więzi zarówno z Bogiem, jak i wspólnotą religijną.

Dla osób sprawczych (wysoka sprawczość, niska wspólnotowość) również charakterystyczne jest symboliczne ujmowanie treści religijnych. Osoby te uzyskały równocześnie bardzo niskie wyniki w miarach akceptacji religii rozumianej literalnie – jest to miara bliska fundamentalizmowi religijnemu (por. Bartzuk i in., 2013; Wulff, 1991/1999). Prawdopodobnie osoby sprawcze, skupiając się na celach indywidualnych, dążą do samodzielnej eksploracji treści religijnych, nie przyjmując ich gotowych, literalnych interpretacji oferowanych przez wspólnotę religijną. Analiza wskaźników religijności ujmowanej tradycyjnie prowadzi do wniosku, że w tej grupie system znaczeń religijnych cechuje się mniejszą autonomią (centralność) niż u osób wspólnotowych. Podobnie mniejsze jest u tych badanych zainteresowanie problematyką religijną (por. np. Bakan, 1966). Grupa osób sprawczych wykazała najwięcej różnic w porównaniu do grupy osób wspólnotowych (niższe zainteresowanie religią, niższa częstość modlitwy i niższa centralność) oraz do wspólnotowo-sprawczych (niższy wynik w literalnej afirmacji i niższa częstość modlitwy). Tak więc sprawczy są mniej religijni niż osoby charakteryzujące się dużym nasileniem wspólnotowości.

Pod względem sposobów myślenia o religii osoby wspólnotowe i wspólnotowo-sprawcze są do siebie podobne, co prawdopodobnie wynika z silnego powiązania wspólnotowości z religijnością (por. Bakan, 1966; Gebauer, Paulhus i in., 2013). Zastosowanie podejścia kulturowego (Gebauer, Paulhus i in., 2013) do wyjaśnienia uzyskanych zależności dostarcza również spójnej interpretacji uzyskanych wyników. Otóż wyznawcy dominującej w danym kraju religii charakteryzują się wysoką wspólnotowością. W naszych badaniach osoby wspólnotowe i wspólnotowo-sprawcze częściej – w porównaniu do pozostałych grup – modlą się i uczestniczą w nabożeństwach. Osoby wspólnotowe – w porównaniu do sprawczych – wykazują dodatkowo większe zainteresowanie treściami religijnymi.

Charakterystyka różnic w sposobach myślenia o religii i tradycyjnie ujmowanej religijności między wyodrębnionymi grupami prowadzi do wniosku, że choć w polskim kontekście religijność wiąże się ze wspólnotowością, to w zależności od konfiguracji wyników w orientacji sprawczej i wspólnotowej występują różnice w nasileniu poszczególnych aspektów religijności. W dalszych badaniach zasadne jest więc ujmowanie zróżnicowanych, wielowymiarowych miar religijności.

Prezentowane analizy wpisują się w nurt badań nad związkiem religijności z cechami osobowości (np. Gebauer, Paulhus i in., 2013). Większość wyników dotychczasowych analiz wskazuje, że religijność wiąże się ze wspólnotowością (Gebauer, Paulhus i in., 2013; Trapnell, Paulhus, 2012; por. Saroglou, 2010). Niektóre badania ukazują także znaczenie wspólnotowości w katolicyzmie (por. Farias, Lalljee, 2006), inne natomiast podkreślają, że u katolików istotna jest zarówno sprawczość, jak i wspólnotowość (Cohen, Hill, 2007). Pojawiło się również podejście odmienne, w którym akcentuje się moderującą rolę kultury w związku religijności ze sprawczością i wspólnotowością (Gebauer, Paulhus i in., 2013). Wyniki uzyskane w tych badaniach wskazują, że wspólnotowość sprzyja wierzeniu. Wiara polskich katolików jest wspierana przez uczestnictwo we wspólnocie, zachowywanie reguł religijnych oraz dostosowywanie myśli i uczuć religijnych do wymagań społeczności religijnej (por. Sampson, 2000). Ciekawym jednak rezultatem tych badań jest odnotowane zróżnicowanie religijności u osób o odmiennym nasileniu sprawczości i wspólnotowości, a zwłaszcza znaczenie sprawczości w warunkowaniu wybranych aspektów religijności. Być może podobnie jak w protestantyzmie (Farias, Lalljee, 2006) niektóre ekspresje religijne wymagają zarówno ukierunkowania na innych, jak i nastawienia na siebie.

Ograniczeniem prezentowanych badań jest niewielka liczebność osób badanych, a w konsekwencji mało liczne podgrupy oraz korelacyjny charakter analiz. W kolejnych badaniach warto byłoby uwzględnić katolików funkcjonujących w kontekstach kulturowych o dominującej odmiennej tradycji wyznaniowej, np. migrantów żyjących w społeczeństwach niereligijnych (takich jak Szwecja) i ustalenie związków religijności ze sprawczością i wspólnotowością w tych grupach.

BIBLIOGRAFIA

- Adler, A. (1924/2007). *The practice and theory of individual psychology*. Londyn: Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Allport, G. W. (1988). *Osobowość i religia*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Allport, G. W., Ross, J. M. (1967) Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432–443.
- Bakan, D. (1966). *The duality of human existence: Isolation and communion in Western man*. Boston: Beacon Press.
- Bartczuk, R. P., Wiechetek, M. P., Zarzycka, B. (2011). Skala Przekonań Postkrytycznych D. Hutsebauta. W: M. Jarosz (red.), *Psychologiczny pomiar religijności* (s. 201–229). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Bartczuk, R. P., Zarzycka, B., Wiechetek, M. (2013). Struktura wewnętrzna polskiej adaptacji Skali Przekonań Postkrytycznych. *Roczniki Psychologiczne*, 16, 539–561.

- Beck, R., Miller, C. D. (2000). Religiosity and Agency and Communion: Their relationship to religious judgmentalism. *The Journal of Psychology*, 134, 315–324. DOI:10.1080/00223980009600871
- Bem, S. (1974). The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42(2), 155–162.
- Campbell, W. K., Rudich, E., Sedikides, C. (2002). Narcissism, self-esteem, and the positivity of self-views: Two portraits of self-love. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 358–368.
- Cohen, A. B., Hill, P. C. (2007). Religion as culture: Religious individualism and collectivism among American Catholics, Jews, and Protestants. *Journal of Personality*, 75, 709–742. DOI:10.1111/j.1467-6494.2007.00454.x
- De Young, C. G. (2006). Higher-order factors of the Big Five in a multi-informant sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91, 1138–1151. DOI:10.1037/0022-3514.91.6.1138
- Duriez, B., Fontaine, J. R., Hutsebaut, D. (2000). A further elaboration of the Post-Critical Belief scale: Evidence for the existence of four different approaches to religion in Flanders-Belgium. *Psychologica Belgica*, 40(3), 153–182.
- Farias, M., Lalljee, M. (2006). Empowerment in the New Age: A Motivational Study of Auto-biographical Life Stories. *Journal of Contemporary Religion*, 21, 241–256.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P. (2006). Universal dimensions of social cognition: Warmth and competence. *Trends in Cognitive Sciences*, 11(2), 77–83. DOI:10.1016/j.tics.2006.11.005
- Fontaine, J. R., Duriez, B., Luyten, P., Hutsebaut, D. (2003). The internal structure of the Post-Critical Belief scale. *Personality and Individual Differences*, 35, 501–518.
- Gebauer, J. E., Paulhus, D. G., Neberich, W. (2013). Big two personality and religiosity across cultures: Communals as religious conformists and agentics as religious contrarians. *Social Psychological and Personality Science*, 4(1), 21–30. DOI:10.1177/1948550612442553
- Gebauer, J. E., Wagner, J., Sedikides, C., Neberich, W. (2013). Agency-Communion and self-esteem relations are moderated by culture, religiosity, age, and sex: Evidence for the “Self-centrality breeds self-enhancement” principle. *Journal of Personality*, 81, 261–275. DOI:10.1111/j.1467-6494.2012.00807.x
- Geertz, C (1993). Religion as a cultural system W: C. Geertz, *The interpretation of cultures: Selected essays* (s. 87–125). Hammersmith-Londyn: Fontana Press.
- Glock, Ch. Y., Stark, R. (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNally.
- Głaz, S. (2016). Values as predictors of religious experience in the lives of seminary students of philosophy and students of physics. *Journal of Religion and Health*, 55, 2099–2112. DOI:10.1007/s10943-016-0235-6

- Helgeson, V. S. (1994). Relations of agency and communion to well-being: Evidence and Potential Explanations. *Psychological Bulletin*, 116, 412–428. DOI:10.1037/0033-2909.116.3.412
- Helgeson, V. S. (2003). Gender related traits and health. W: J. M. Suls, K. A. Walston (red.), *Social psychological foundations of health and illness* (s. 367–394). Oxford: Blackwell Publishing.
- Hermans, H. J. M., Hermans-Jansen, E. (2000). *Autonarracje: tworzenie znaczeń w psychoterapii*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Horowitz, L. M., Rosenberg, S. E., Baer, B. A., Ureno, G., Villasenor, V. S. (1988). Inventory of interpersonal problems: Psychometric properties and clinical applications. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56, 885–892.
- Huber, S. (2003). *Zentralität und Inhalt. Ein neues multidimensionales Messmodell der Religiosität*. Opladen: Leske + Budrich.
- Hutsebaut, D. (1996). Post-critical belief a new approach to the religious attitude problem. *Journal of Empirical Theology*, 9(2), 48–66. DOI:10.1163/157092596X00132
- James, W. (1907/1970). *The principles of psychology. Vol. 1*. Nowy Jork: Dover Publications.
- Kelly, G. (1955). *The psychology of personal construct*. Nowy Jork: Norton.
- Krok, D. (2009). *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychospołecznych*. Opole: WWT UO.
- Mariański, J. (2011). Tendencje rozwojowe w polskim katolicyzmie – diagnoza i prognoza. *Teologia Praktyczna*, 12, 7–24.
- Markus, H. R., Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 20, 568–579.
- McAdams, D. P. (1985). *Power, intimacy, and the life story: Personological inquiries into identity*. Nowy Jork–Londyn: Guilford Press.
- McCrae, R. R., Costa, Jr., P. P. (2005). *Osobowość człowieka dorosłego*. Kraków: WAM.
- Nuttin, J. (1968). *Struktura osobowości*. Warszawa: PWN.
- Oman, D. (2013). Defining religion and spirituality. W: R. F. Paloutzian, C. L. Park (red.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality. Second edition* (s. 23–47). Nowy Jork: The Guilford Press.
- Pargament, K. I., Mahoney, A., Exline, J. J., Jones, J. W., Shafranske, E. P. (2013). Envisioning an Integrative Paradigm for the Psychology of Religion and Spirituality. W: *APA Handbook of psychology, religion, and spirituality. Vol. 1. Context, theory, and research* (s. 3–19). Waszyngton: American Psychological Association.
- Paulhus, D. L., John, O. P. (1998). Egoistic and moralistic bias in self-perceptions: The interplay of self-deceptive styles with basic traits and motives. *Journal of Personality*, 66, 1025–1060.

- Sampson, E. E. (2000). Reinterpreting Individualism and Collectivism. Their Religious Roots and Monologic Versus Dialogic Person-Other Relationship. *American Psychologist*, 55, 1425–1432.
- Saroglou, V. (2010). Religiosity as a cultural adaptation of basic traits: A five-factor model perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 108–125. DOI:10.1177/1088868309352322
- Saucier, G. (2009). What are the most important dimensions of personality? Evidence from studies of descriptors in diverse languages. *Social and Personality Psychology Compass*, 3(4), 620–637. DOI:10.1111/j.1751-9004.2009.00188.x
- Stark, R., Glock, Ch. Y. (1970). *American Piety: The nature of religious commitment*. Berkeley, Los Angeles, Londyn: University of California Press.
- Szawiel, T. (2007). *Religiosität in Polen im Europäischen Kontext. Polen-Analysen*, 22 (Nov. 6, 2007). Pobrane z: www.laender-analysen.de/polen/pdf/PolenAnalysen22.pdf
- Trapnell, P. D., Paulhus, D. L. (2012). Agentic and communal values: Their scope and measurement. *Journal of Personality Assessment*, 94(1), 39–52. DOI:10.1080/00223891.2011.627968
- Wiggins, J. S. (1979). A psychological taxonomy of trait-descriptive terms: The interpersonal domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 295–412.
- Wojciszke, B. (2005). Morality and competence in person and self-perception. *European Review of Social Psychology*, 16, 155–188. DOI:10.1080/10463280500229619
- Wojciszke, B. (2010). *Sprawczość i wspólnotowość. Podstawowe wymiary społecznego*. Gdańsk: GWP.
- Wojciszke, B., Szlendak, M. A. (2010). Skale do pomiaru orientacji sprawczej i wspólnotowej. *Psychologia Społeczna*, 5, 57–70.
- Wulff, D. M. (1991/1999). *Psychologia religii. Klasyczna i współczesna*. Warszawa: WSiP.
- Zarzycka, B. (2007). Skala Centralności Religijności S. Hubera. *Roczniki Psychologiczne*, 10, 133–157.
- Zarzycka, B. (2009). Tradition or charisma – Religiosity in Poland. W: Bertelsmann Stiftung (red.), *What the world believes: Analysis and commentary on the Religion Monitor 2008* (s. 201–222). Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.
- Zarzycka, B. (2011). Polska adaptacja Skali Centralności Religijności S. Hubera. W: M. Jarosz (red.), *Psychologiczny pomiar religijności* (s. 231–261). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Zarzycka, B., Tychmanowicz, A. (2015). *Wiara i siła. Religijność w procesach koherencji*. Lublin: UMCS.